

## **Nazwy głowy i jej części w gwarach podlaskich**

Z reguły gwary podlaskie włącza się do dialektu mazowieckiego i uznaje, że są one używane na obszarze nad Narwią i Bugiem z Białymstokiem, Białą Podlaską, Drohiczyńnem, Sokółką i Bielskiem Podlaskim. Niektórzy badacze rozszerzają to zjawisko na cały teren obecnego województwa podlaskiego, aż po Suwalszczyznę. Typowo pograniczny charakter regionu sprawia, że nakładają się tutaj na siebie różne systemy językowe: polski, białoruski, ukraiński i litewski. Nie wolno też zapominać o mieszkających na tym terenie od wieków Tatarach czy Rosjanach-starobrzędowcach<sup>1</sup>.

Dość szczególnie usytuowanie geograficzne regionu pociągało za sobą w przeszłości różnorodne, bardzo przy tym złożone procesy o charakterze politycznym, administracyjnym i kościelnym<sup>2</sup>. W wyniku tych specyficznych dziejów osadniczych dokonał się podział Białostoczczyzny na trzy zasadnicze części: zachodnią, południowo-zachodnią i północno-wschodnią<sup>3</sup>. W części zachodniej tego regionu mieszka ludność katolicka pochodzenia mazowieckiego, w części wschodniej znajdują się skupiska ludności pochodzenia ruskiego i litewskiego<sup>4</sup>. „Zdecydowana większość ludności pochodzenia ruskiego wyznaje obecnie prawosławie, ale na obrzeżach zasiedlonego przez nią w przeszłości terenu w znacznym stopniu spolonizowała się i przyjęła obrządek katolicki. Skupiska ludności katolickiej, z reguły niezbyt liczne, występują także wewnątrz tego terenu, zwłaszcza w miastach i miasteczkach, znacznie rzadziej na wsi. Usytuowanie gwar na pograniczu polsko-białorusko-ukraińsko-litewskim znalazło swoje odbicie w ich systemach. Łączą one w różnym nasileniu cechy właściwe każdemu z graniczących ze sobą języków”<sup>5</sup>.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie drobnego wycinka zjawisk leksykalnych, ograniczonych do nazw głowy i części głowy w kilku rejonach województwa podlaskiego. Przedstawiony niżej materiał został zebrany przez autorkę w Białymstoku (dalej skrót: B), w gminie Rajgród (dalej skrót: R) oraz w Białowieży (dalej skrót: BW), głównie w trakcie rozmów prywatnych z osobami znanymi autorce, a także podczas zupełnie przypadkowych spotkań na ulicy, bazarze, w sklepie, poczekalni lekarskiej, poczekalni dworcowej, autobusie, pociągu i innych miejscach użyteczności publicznej.

---

<sup>1</sup> Szerzej na ten temat zob. Sajewicz 1999, s. 59.

<sup>2</sup> Historia osadnictwa na terenie Białostoczczyzny stała się przedmiotem badań Jerzego Wiśniewskiego; zob. Wiśniewski 1964; 1977, s. 9; 1980.

<sup>3</sup> Wiśniewski 1977, s. 9.

<sup>4</sup> Na ten temat por. Sokółska 2009.

<sup>5</sup> Sajewicz 1999, s. 60.

W tekście wykorzystano też słownictwo zgromadzone przez innych badaczy i przedstawione w pracach o charakterze leksykograficznym:

- D. K. Rembiszewska, *Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego*, Łomża 2008 (dalej skrót: KN);

- *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, pod red. B. Nowowiejskiego, Białystok 2009 (dalej skrót: XIX);

- J. Karłowicz, *Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburszczan* (do druku przygotowała E. Smułkowa), [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. III, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984 (dalej skrót: JK).

Materiał leksykalny z pola semantycznego GŁOWA został dodatkowo uzupełniony o słownictwo wyekscerpowane z tekstów gwarowych cytowanych w niepublikowanych pracach magisterskich, obronionych w Instytucie Filologii Polskiej Uniwersytetu w Białymstoku:

- E. A. Bubul, *Mowa mieszkańców Orli na Podlasiu*, Białystok 2008 (pow. bielski; dalej skrót: OR);

- M. Kuźmicki, *Język mieszkańców wsi Bobrówka w województwie podlaskim*, Białystok 2009 (pow. hajnowski; wieś na pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim; dalej skrót: BOB);

- Ł. Wiśniewski, *Nazwy części ciała w gwarze wsi Dębniak i Grauże Stare w województwie podlaskim*, Białystok 2012 (gmina Szypliszki, pow. suwalski; dalej skrót: Sz)<sup>6</sup>.

Zebrany materiał został skonfrontowany ze *Słownikiem gwar polskich* J. Karłowicza (dalej skrót: SGP)<sup>7</sup> oraz *Uniwersalnym słownikiem języka polskiego* pod red. S. Dubisza (dalej skrót: USJP)<sup>8</sup>:

#### GŁOWA, MÓZG i CZĘŚCI CZASZKI

*bańka* ‘głowa’ – B, R, KN<sup>9</sup>, BW. SGP ‘główka’; USJP jako *pot. żart.*; wypowiedzenie: *bańka pracuje* ‘ktoś rozsądnie myśli’ (B);

*ciemie* ‘głowa’ i ‘część czaszki’ – OR, Sz. SGP ‘strupy, czyli właściwy łupież (na głowie u dzieci)’; USJP jako *anat.* ‘część czaszki (człowieka i innych ssaków) w zasięgu kości ciemieniowych’; wypowiedzenia: *nie w ciemie bity* ‘sprytny’;

*czacha* ‘głowa’ – B, R, OR, BOB. SGP nie notuje, USJP w tym znaczeniu jako *posp. pot.*; wypowiedzenia: *czachę mi rozsadza*; *czachę sobie na motorze rozwalil*;

*czaszka* ‘głowa’ – B, R, Sz ‘głowa człowieka martwego’. SGP nie notuje; USJP w znaczeniu ‘głowa, także sklepienie głowy od czoła do karku’;

*czaszkownica* ‘głowa’ – R, Sz. SGP i USJP nie notują;

*czerep* ‘czaszka’ – B, R, OR, BOB, Sz, JK. SGP; USJP jako *pot.*; powiedzenie: *łysy czerep*; *czerep jak u konia* (R);

*fanar* ‘głowa’ – B, R, KN, SGP i USJP w tym znaczeniu nie notują;

*głowa* – B, R, KN, BW, OR, BOB, Sz, SGP w znaczeniu ogólnym z przykładami: „Bedzies o głowe krótsy” oraz „Mnie to tam nie głowę”; wypowiedzenia: *Głowa pusta jak kapusta* (R); *głowa łysa jak kolano*; *głowa owłosiona jak u barana* (R);

<sup>6</sup> Wieś Dębniak, położona województwie podlaskim, w powiecie suwalskim, w gminie Szypliszki leży ok. 25 km od Suwałk. Wioskę zamieszkuje głównie Litwini, utrzymujący się z rolnictwa; wieś Grauże Stare leży około 20 km od Suwałk. 30% jej ludności stanowią Litwini.

<sup>7</sup> Kraków 1900-1911.

<sup>8</sup> Warszawa 2003.

<sup>9</sup> Skrótów wskazują na źródło, z którego nazwa została zaczerpnięta.

- nabrać sobie czego do głowy* ‘martwić się czymś’; *nie brać sobie czego do głowy* ‘nie martwić się niczym’ (B);
- główka* ‘mała głowa’ – B, R, BW, OR, BOB, Sz, SGP i USJP potwierdzają; wypowiedzenia: *główka jak makówka* (B, R, Sz); *główkę nie od parady nosi* ‘o kimś mądrym, roztropnym’ (R);
- gołowa // hołowa* ‘głowa’ – BW, OR, BOB;
- kaczan* ‘głowa’ – R, OR, BOB, Sz, SGP w znaczeniu ‘głąb (kapusty i in.)’, ‘strąk, na którym osadzone jest ziarno kukurydzy; głowa kapusty itp.’; USJP jako *pot.* ‘kolba kukurydzy’, ‘głąb kapusty’; por. błrus. *kačán* ‘głąb kapuściany, kolba kukurydzy bez ziaren’; wypowiedzenia: *walnąć kogo w kaczan*; *głupi jak kaczan* (R);
- kirajnik* ‘głowa’ – BW, OR; zapewne pod wpływem błrus.;
- łeb* ‘głowa’ – B, R, Sz, JK – „po polsku mówi się o czole ludzkim tylko pogardliwie lub żartobliwie”. SGP m.in. w tym znaczeniu z przykładem: „Kto nie upasie (zajęcy) będzie uo łeb niższy”, tzn. utną mu głowę z odsyłaczem do *gołowa*; USJP jako *pot. posp.* ‘o głowie ludzkiej’; wypowiedzenia: *ty durny łbie*; *durnowaty łeb*; *zakuty łeb* – głównie w odniesieniu do ludzi niemądrych (R);
- łepetyna* ‘głowa’ – B, R, KN.SGP nie notuje, USJP jako *pot. żart.*;
- makówka* ‘głowa’ – B, R, KN, XIX, SGP jako *żart.*; USJP jako *pot. żart.*; *coś z makówką nie tak*; *makówka pracuje*;
- malon//melon* ‘głowa’ – B, R, KN, SGP i USJP w tym znaczeniu nie notują;
- mózg* ‘narząd znajdujący się w głowie wewnątrz czaszki, najważniejsza część układu nerwowego zawierająca ośrodki czuciowe, kojarzeniowe i ruchowe; mózgowie’ – R, OR, BOB, Sz. SGP *mozgi*, najczęściej w lm. z Litwy; *mozg* ‘szpik w kościach’; USJP w tym znaczeniu; wypowiedzenia: *mózg się komuś przekreślił*; *ból do mózgu przeszywa*; *mieć mózg nie od parady* (R); *on nie mózg ma, jeno gówno* ‘on jest głupi’ (Sz);
- mózgownica* ‘głowa’ – B, R.SGP nie notuje, USJP jako *pot. żart.*;
- patelica* ‘potylicy’ – KN, BW, OR, BOB, Sz, JK.USJP i SGP nie notują;
- potelica* ‘potylicy’ – XIX. SGP;
- potylicy* ‘głowa ludzka’, ‘tył głowy’ – R i Sz w obu znaczeniach. USJP jako *anat.* ‘dolna, tylna część sklepienia czaszki u człowieka i innych ssaków’; SGP w znaczeniu ‘tył głowy, zatylek, tyłogłowie’; powiedzenie: *dostać w potylicę, aż huk idzie* (Sz);
- sagan* – B, R. SGP i USJP w tym znaczeniu nie poświadczają. wypowiedzenie: *sagan mi rozrywa* ‘bardzo boli mnie głowa’
- skorupa* ‘głowa’ i ‘kości głowy’ – R, Sz.SGP w znaczeniu ‘garnki gliniane’, ‘jaja’, ‘dachówka’; USJP ‘twarda lub stwardniała warstwa okrywająca coś z wierzchu, twarda powłoka, pokrywa’; wypowiedzenie: *skorupy sobie w głowie poharatał* (R).

## TWARZ I POLICZKI

- buzia* ‘twarz dziecięca’ – notują B, R, OR, BOB, Sz, SGP i USJP. Wypowiedzenie iron.: *buzia niczego sobie, zakazana jak u wilka* (R);

- czoło* ‘górna część twarzy powyżej oczu; u zwierząt: część głowy pomiędzy skrońmi’ – B, R, OR, BOB, Sz, SGP *czoło/czało* – ‘łysina’; USJP w tym znaczeniu. Wypowiedzenia: *nosić wysoko czoło* ‘traktować innych z góry’ (R);
- gadaczka* ‘gęba’ – R, KN, SGP i USJP brak;
- gęba* ‘twarz ludzka’, ‘usta’ – B, R, OR, BOB, Sz. SGP notuje w znaczeniu ‘twarz, usta’; USJP jako *pot.* ‘usta jako narząd służący do mówienia, do wydawania głosu’;
- huba* ‘gęba, usta’ – BW, OR;
- jadaczka* ‘gęba’ – B, R. SGP tylko *jadak* ‘człowiek dużo jedzący’, USJP jako *pot. posp.*;
- jagoda/jagody* ‘policzek/policzki’ – BOB, Sz, XIX. SGP *jagodeńki* ‘policzki u starych ludzi, a mających pewną powagę między chłopami’; USJP *jagoda* jako *poet.* ‘policzek’;
- lice* ‘twarz, oblicze’ – B, R, OR, BOB, Sz. SGP ‘policzek’, też *liczejko* ‘twarzyczka’; USJP *lico* jako *przestarz.* ‘twarz, oblicze; lice, policzek’;
- lob* ‘czoło’ – BW, OR;
- tych* ‘czoło’ – KN. SGP w znaczeniu ‘łysina’ i ‘przezwisko na wysokie czoło z przykładem – „mieć *tych* jak kolano”’; USJP nie notuje;
- typa* ‘twarz, policzki’ – B; powiedzenie: *spuchnięta typa* (B);
- morda* ‘twarz ludzka’ – B, R, BW, OR, BOB, Sz. SGP nie notuje, tylko *mordacz* ‘ktoś z wielką gębą’; USJP jako *posp.* ‘twarz lub usta człowieka; gęba, pysk’; wypowiedzenia: *W mordę dostaniesz; w mordę komuś dać; morda juchą się zalala* (Sz);
- puć* ‘policzek’ – R, KN. USJP w tym znaczeniu nie notuje;
- pucek* ‘policzek, zwłaszcza małego dziecka’ – B, BOB, USJP *pot. żart.* ‘osoba pucolowata, mająca puć’;
- pucka* ‘policzek’ – R, BOB, Sz, SGP w tym znaczeniu’; USJP *pucoluwaty, puculowaty* jako *pot.* ‘mający wydatne, pulchne policzki; pyzaty’;
- pućka* ‘policzek, zwłaszcza dziecka’ – B, R, XIX, SGP poświadczają; USJP nie notuje;
- puliczek* ‘policzek’ – KN. USJP nie notuje;
- puza* ‘rumiana twarz’ – KN. USJP nie notuje;
- ryło* ‘twarz lub usta człowieka; morda’ – B, R, KN, OR. SGP w znaczeniu ‘ryj’, ‘brzydal’, USJP *pot. wulg.*; wypowiedzenie: *dać komu w ryło* (B);
- tvar* ‘twarz’ – OR, BW, BOB;
- ziewaczka* ‘gęba’ – B, KN. SGP i USJP nie notują; wypowiedzenie: *ziewaczka nie zamyka się* (Sz);
- żujka* ‘gęba’, ale też ‘krowa’ – B, R, KN. SGP ‘pokarm przeżuwany przez rogaciznę’; USJP nie notuje;

#### USTA, WARGI, ZĘBY, DZIAŚŁA

- dziasny* ‘dziąsła’ – BW;
- dziąsła* – B, R, OR, Sz; SGP z różnych regionów;
- gryzacz* ‘ząb’ – XIX, SGP; USJP w innym znaczeniu;
- guby* ‘wargi’ – BW, OR; bez wątplenia pod wpływem ros.;
- imadła* ‘szczeka’ – R. SGP i USJP nie potwierdzają znaczenia;

- kły* ‘ogólnie duże zęby’ – R, Sz. SGP i USJP w tym znaczeniu nie poświadczają; wypowiedzenie: *opalać kły, suszyć kły* ‘śmiać się szeroko, pokazując zęby’ (R);
- łupa* ‘duża, gruba warga’ – R, Sz. SGP w tym znaczeniu, z informacją „zwykle w l.mn.”; USJP nie notuje;
- łupy* ‘brzydkie, duże wargi’ – XIX. SGP w tym znaczeniu z informacją „zwykle w l.mn.”; USJP nie notuje;
- paszczyka* ‘usta’ – R, XIX. SGP; USJP w tym znaczeniu jako *pot. żart.* wypowiedzenia: *rozdziawić dziorawo paszczykę* (R);
- szczeny* ‘zęby’ – B, Sz. SGP i USJP nie notują; powiedzenia: *przywalić w szczeny; szczeny komuś poharatać* bądź *policzyć* ‘złamać komuś szczękę podczas bójk’ (B);
- szczęki* [nie: *szczęka*] ‘zęby’ – B, R. SGP *szczęka* ‘szczęki, policzki’; USJP ‘kość czaszki (górną nieruchomą i dolną ruchomą), w której osadzone są zęby’;
- szczoki* ‘szczęki, policzki’ – XIX. SGP;
- warga* – BF, R, BW, OR, BOB, Sz. SGP z przykładem *wargę mieć za długą* – ‘mieć pociąg do pijaństwa’ (Sz);
- wusny* ‘wargi’ – BW; zapewne pod wpływem blrus.;
- załupy* ‘wargi’ – B, KN, BW. SGP *załupa* ‘gamoń, cymbał’; USJP nie notuje; wypowiedzenie: *załupa końska* ‘osoba o wydatnych wargach’;
- ząbki* ‘o zębach pieszczotliwie bądź z pogardą’ – B, R, BW, Sz. SGP i USJP jako *zdrobnienie*;
- zęby* – B, R, XIX, KN, BOB, Sz, SGP; wypowiedzenia: *zęby na grzędę założyć* ‘nie mieć co jeść’ (B, R);
- zuby* ‘zęby’ – BW, OR, BOB;
- ziewy* ‘zęby’ – Sz. SGP ‘części krosien rozkwierające się z wątkiem dla przesunięcia czółnika z osnową’; wypowiedzenie: *O jakie otworzyła ziewy* ‘pokazała swoje zęby przy ziewaniu’ (Sz);
- zuchwa* ‘szczęka dolna’ – B, R, XIX ‘szczęki zwierząt’, Sz. SGP i USJP w tym znaczeniu;

## PODNIEBIENIE I JĘZYK

- jazyk* ‘język’ – BW, OR;
- jęzor* ‘pogardliwie o ludzkim języku’ – B, R, XIX, OR, BOB, Sz. SGP jako *pogardl.*; USJP jako *pot.* zgrubiałe; wypowiedzenie: *klapie jęzorem//ozorem* ‘mówi bez sensu’ lub ‘plotkuje’ (B, R, OR, BOB);
- łopata* ‘pogardliwie o języku’ – B, R, Sz. SGP i USJP nie poświadczają znaczenia; powiedzenia: *miele to swojo łopato* (R); *jęzor lata jak łopata* (B);
- ozor* – B, R, BW, Sz. SGP notuje *mleć uozorem* ‘mówić szybko a dużo’; USJP podaje formę *ozór* jako *pot. posp.* ‘język ludzki; jęzor’;
- podniebienie* – B, R, Sz. Słowniki potwierdzają; wypowiedzenia: *ktoś ma czarne podniebienie* ‘ktoś potrafi wyrządzić innej osobie wiele zła’; *ona ma pańskie podniebienie* (albo *podniebienie jak francuski piesek*), tzn. wybrzydza przy jedzeniu (B);

## GARDŁO I CZĘŚCI GARDŁA

*gardziel* – R, Sz. SGP w znaczeniu ‘gardło’ z informacją, że „Lud wyrazu *gardło* nie używa, tylko *gardziel*, a u dzieci *gardziółko*”; USJP notuje jako *anat.* ‘gardło, szczególnie u zwierząt’; wypowiedzenia: *wlewać bez tołku w gardziel wodę* ‘upijać się, naużywać alkoholu’ (Sz); *przepastna gardziel*(B);

*garło* – KN;

*grdyka* – R, Sz. SGP *grdyk* ‘wydatność na szyi, utworzona przez krtani’; USJP jako *anat.* ‘wypukłość widoczna na przedniej stronie szyi, zwłaszcza u mężczyzn, utworzona przez chrząstkę tarczową krtani, jabłko Adama, wyniosłość krtaniowa’; wypowiedzenie: *grdyka mu ze złości skakała*(R);

*horło* ‘gardło’ – OR, BOB;

*jętką* ‘przełyk’ – KN. SGP jako termin ciesielski, podobnie USJP;

*krtani* ‘u kręgowców oddychających płucami, odcinek dróg oddechowych pomiędzy gardłem a tchawicą, stanowiący jednocześnie narząd głosowy’ – Sz. SGP z przykładem *we krtaniu pali*; USJP jako *anat.*;

*podgardle* ‘podbródek’ – KN, R, Sz. SGP nie podaje; USJP jako *anat.* ‘u ludzi i niektórych zwierząt: przednia część szyi w okolicach gardła’;

## ŚLINA

*barachło* – Sz. SGP nie podaje; USJP m.in. jako *pot.* ‘o czymś bezużytecznym, starym lub pozbawionym wszelkiej wartości’;

*charchuły* – Sz. SGP i USJP nie notują; zapewne od gwarowego *charchać* ‘pluć’;

*spluwina* – Sz. SGP *spluwała* ‘spluwacz’, również USJP nie notują; zapewne od *spluwać*;

## OKO, BRWI, RZĘSY

*brewka, brew* – B, R, KN, OR, BOB, Sz. SGP *brew, brwa*, też: *spodnie brwie* ‘dolne rzęsy’ z Mal.; USJP *brew*; powiedzenia: *u jednego duże, u jednego małe, niektórym wypadają* (Sz); *spodnie brwie* ‘dolne rzęsy’ (również Sz);

*brywo* ‘brew’ – BW;

*firanki* ‘długie rzęsy’ – B, R, Sz. Słowniki w tym znaczeniu nie notują. powiedzenie: *machać firankami* (R);

*gała/gały* ‘oko/oczy’ – B, R, XIX, KN, OR, BOB, Sz. SGP jako *pogard.* ‘oczy’; USJP jako *posp.*; powiedzenia: *widziały gały, co brały* (B), *wytrzeszczać gały* (R, BOB);

*galka* ‘oko’ – R, BOB, Sz. SGP i USJP w tym znaczeniu nie notują;

*głazy* ‘oczy’ – BW, OR, BOB. SGP w tym znaczeniu nie poświadczą;

*lalka* ‘żrenica’ – XIX, Sz. SGP; USJP nie potwierdza;

*mrugówka* ‘powieka’ – Sz. SGP i USJP nie notują;

*ślepie* ‘oko ludzkie’, częściej w l.mn. *ślepie* – KN, R, OR, BOB, Sz. SGP w tym znaczeniu *ślepie* jako *pogardl.*; *ślepie* bez kwalifikatorów ‘gatunek sieci’; USJP jako *pot. posp.*; powiedzenia: *wytrzeszczać ślepie, ślepie wywalać* ‘patrzeć na coś’; *ślepie zalać* ‘upić się, przesadzić z alkoholem’ (Sz);

*śleza* ‘łza’ – BW;  
*słozą* ‘łza’ – R, XIX. SGP potwierdza; USJP nie notuje;  
*wiejczyki* ‘rzęsy’ – BW, OR;  
*wieko* ‘powieka’ – BW, Sz. SGP i USJP nie notują; powstał pod wpływem ros.;  
*woczy* ‘oczy’ – BW, BOB;  
*zraczok* ‘żrenica’ – BW; pod wpływem ros.;

## USZY

*kapeluszy* ‘duże uszy’ – Sz. Słowniki w tym znaczeniu nie notują; powiedzenie: *uszy jak kapeluszy* (Sz);  
*klapy* ‘duże uszy’ – Sz. Słowniki w tym znaczeniu nie notują;  
*ochłapy* ‘duże, niekształtne uszy’ – Sz. SGP ‘flaki, zryzki mięsa’; USJP jako *pot.* ‘reszta jakiegoś jedzenia, zwykle mięsa’;  
*radary* ‘duże, niekształtne uszy; szczególnie o uszach osoby, która lubi podsłuchiwać’ – B, R, BOB, Sz. SGP nie notuje; USJP *radar* jako *rad.* ‘zespół urządzeń nadawczo-odbiorczych do wykrywania i określenia położenia lub parametrów ruchu obiektów na podstawie odbitych od nich fal radiowych, stosowany w nawigacji, meteorologii i obronie przeciwlotniczej’; powiedzenie: *nadstawiać radary* ‘nasłuchiwać, podsłuchiwać’ (R); *ma uszy jak radary, tylko czekać, co wyniucha* (B);  
*śluchy* ‘uszy ludzkie’ – Sz. SGP ‘wieści’; słowniki nie poświadczają znaczenia;  
*uszko* – BF, R, OR, BOB, Sz. SGP; USJP jako *pot.* zdr. od *ucho*;

## NOS

*hak* ‘haczykowany nos’ – B, R, Sz. SGP i USJP w tym znaczeniu nie notują;  
*kartofel* ‘duży, niezgrabny nos’ – B, R, Sz. Słowniki w tym znaczeniu nie poświadczają; powiedzenia: *nos jak kartofel; swój kartofel wszędzie wtrynia* (R);  
*kluczek* ‘wydatny, haczykowany nos’ – B, R. SGP brak; USJP w innym znaczeniu;  
*kluk* ‘wydatny, haczykowany nos’ – B. USJP nie notuje;  
*kluka* ‘żart. potężny nos’ – XIX. SGP w tym znaczeniu jako *żart.*; USJP nie notuje;  
*klukwa* ‘niezgrabny nos’ – R, Sz. SGP w znaczeniu ‘jagody żurawinowe; USJP nie poświadczają;  
*niuch* ‘nos’ – B, R, KN, BW, XIX. SGP jako *żart.* z licznymi przykładami z różnych regionów; USJP *pot. żart.*; powiedzenie: *mieć dobrego niucha* ‘przewidzieć coś’ (R);  
*nochal* ‘duży, niezgrabny nos’ – B, R, XIX, OR, Sz. SGP z przykładami; USJP jako *pot.*;  
*nos* – B, R, BW, OR, H, Sz, SGP i USJP poświadczają;

## ZAROST

*baki* ‘u mężczyzn: pasmo zarostu przedłużające fryzurę z boku twarzy’ – B, R, Sz. SGP potwierdza znaczenie; USJP *bak*;  
*barada* ‘broda’ – BW;

*broda* ‘dolna, wystająca część twarzy poniżej ust’ i ‘zarost’ – B, R. SGP i USJP w obu znaczeniach; powiedzenie *w brodę sobie pluć* ‘żałować czegoś’ (B);  
*bródka* ‘zdrobnienie od *broda*’ – B, R, OR, BOB, Sz. SGP *w bródkę pluć* ‘dąsać się, zżymać’;  
*wąs* – B, R, KN;  
*wąsik* – B, R. SGP nie notuje; USJP jako *pot.* ‘niewielki wąs – zarost nad górną wargą’;  
*wusy* ‘wąsy’ – BW;

## WŁOSY

*abłys’ennie* ‘łysina’ – BW;  
*blacha* ‘łysina’ – Sz. Słowniki w tym znaczeniu nie potwierdzają;  
*czelka* ‘grzywka’ – BW;  
*czub* ‘czupryna’ – B, R. SGP *czub* obok *czuba* m.in. ‘wierzch głowy’; USJP jako *przestarz.* ‘wysoko upięte włosy na wierzchu głowy’;  
*droska* lub *drostka* ‘przedziałek’ – R, Sz. SGP i USJP nie notują;  
*glaca* ‘łysina’ – R, BOB, Sz. SGP nie notuje; USJP jako *pot.* ‘łysina, głowa pozbawiona włosów lub z bardzo krótko ostrzyżonymi włosami’; powiedzenie: *glaca świeci jak psu jajca* (R);  
*hrywka* ‘grzywka’ – BW, OR, BOB;  
*kasa* ‘warkocz, kosa’ – BW, OR;  
*kędziorki* ‘kręcone włosy, zwłaszcza u dziecka’ – B, R. SGP nie notuje, tylko *kędziorowaty, kędzierzowaty*; USJP *kędziorek* jako *pot.* zdr. od *kędziór* ‘pasma wijących się włosów lub kręcącej się sierści, pukiel, lok’;  
*kędziory* ‘kręcone włosy’ – B, R, Sz. SGP nie poświadcza; USJP *kędziór* jako *książk.* ‘pasma wijących się włosów lub kręcącej się sierści, pukiel, lok’;  
*klaki* ‘o włosach, zwłaszcza zmierzwiionych, pozlepianych’ – B, R, Sz. SGP tylko w l.p. *klak* ‘garstka, wiązeczka’; USJP w tym znaczeniu;  
*kłosa* ‘warkocze’ – BOB, Sz. SGP tylko *kłos* ‘kłos pszeniczny’, *kłysek* = *kłosek* ‘kosmyk włosów’; USJP *kłosa* ‘kwiatostan niektórych traw i zbóż mający kwiaty osadzone na wydłużonej osi, w którym po przekwitnięciu dojrzewają nasiona’;  
*kok* ‘włosy upięte w węzeł z tyłu głowy’ – R, Sz. SGP i USJP poświadcza;  
*kosa* ‘warkocz’ – R, XIX, KN, OR, BOB, Sz. SGP z licznymi przykładami z różnych regionów; USJP jako *przestarz. a. poet.*;  
*księżyc* ‘łysina’ – B, Sz. SGP ‘misiąg’; USJP nie potwierdza znaczenia;  
*kudły* ‘rozczochrane, potargane włosy’ – B, R, Sz. SGP *kudła* ‘kosmyk’; USJP jako *pot.*;  
*loki* ‘wijące się włosy’ – B, R, Sz. SGP i USJP w l.p.;  
*łysina* – B, R, BF, KN, OR, BOB. SGP w znaczeniu ‘czoło’ i ‘łysa głowa’; USJP ‘wyłysiała głowa’.  
*pejsy* ‘długie, zaniedbane włosy’ – B, R, KN. USJP *pejs* jako *etn.* bądź *pot.*;  
*siwki* ‘siwe włosy’ – Sz. SGP i USJP nie notują;  
*warkocz* ‘splot zwykle z trzech pasm długich włosów’ – B, R, BF, Sz. SGP z przykładem *warkoczy sobie założyć*; USJP;  
*włos* – KN;  
*wołos/wołosy* ‘włos//włosy’ – BW, OR, BOB.



Tabela na s. 203 – 206 w schematyczny sposób ilustruje rozmieszczenie haseł w materiale pochodzącym z poszczególnych terenów województwa podlaskiego oraz w materiałach z wieku XIX.

Nazwa części ciała	Białystok (B)	Rajgród (R)	Knyszyn (KN)	Białowieża (BW)	Orla (OR)	Bobrówka (BOB)	Szypliszki (Sz)	Jan Karłowicz (JK)	XIX wiek
abłys'ennie 'łysina'				+					
baki	+	+					+		
bańka 'głowa'	+	+	+	+					
barachło 'ślina'							+		
barada 'broda'				+					
blacha 'łysina'							+		
brewka, brew	+	+			+	+	+		
broda	+	+							
bródka	+	+			+	+	+		
brywo 'brew'				+					
buzia	+	+			+	+	+		
charchuły 'ślina'							+		
ciemię					+		+		
czacha 'głowa', 'czaszka'	+	+			+	+			
czaszka 'głowa'	+	+					+		
czaszkownica 'głowa'		+					+		
czelka 'grzywka'				+					
czerep	+	+			+	+	+	+	
czoło	+	+			+	+	+		
czub 'czupryna'	+	+							
droska lub drostka 'przedziałek'		+					+		
dziasny 'dзиаsła'				+					
dзиаsła	+	+			+		+		
fanar 'głowa'	+	+	+						
firanki 'długie rzęsy'	+	+					+		
gadaczka 'gęba'		+	+						
gała//gały 'oko//oczy'	+	+	+		+	+			+
gałka 'oko'		+				+	+		
gardziel		+					+		
garło			+						
gęba	+	+			+	+	+		
glaca 'łysina'		+				+	+		

głazy ‘oczy’				+	+	+			
głowa	+	+	+	+	+	+	+		
gołowa //hołowa ‘głowa’				+	+	+			
główka	+	+		+	+	+	+		
grdyka		+					+		
gryzacz ‘zęb’									+
guby ‘wargi’				+	+				
hak ‘haczykowany nos’	+	+					+		
horło ‘gardło’					+	+			
huba ‘gęba’				+	+				
hrywka ‘grzywka’				+	+	+			
imadła ‘szczęka’		+							
jadaczka ‘gęba’	+	+							
jagoda//jagody ‘policzek//policzki’						+	+		+
jazyk ‘język’				+	+				
jętka ‘przełyk’			+						
jęzor ‘pogardl. o ludzkim języku’	+	+			+	+	+		+
kaczan ‘głowa’		+			+	+	+		
kapeluszy ‘duże uszy’							+		
kartofel ‘duży, niezgrabny nos’	+	+					+		
kasa ‘warkocz, kosa’				+		+			
kędziorki ‘kręcone włosy u dziecka’	+	+							
kędziory ‘kręcone włosy’	+	+					+		
kirajnik ‘głowa’				+					
klapy ‘duże uszy’							+		
kluczek ‘duży, haczykowany nos’	+	+							
kluk ‘wydatny, haczykowany nos’	+								
kluka ‘żart. potężny nos’									+
klukwa ‘niezgrabny nos’	+								+
kłaki ‘o włosach, zwłaszcza zmierzwionych, pozlepianych’	+	+					+		
kłosa ‘warkocze’						+	+		
kły ‘ogólnie duże zęby’		+					+		
kok		+					+		
kosa ‘warkocz’		+	+		+	+	+		+
krtań							+		
księżyc ‘łysina’	+						+		
kudły ‘potargane włosy’	+	+					+		
lalka ‘żrenica’							+		+
lice ‘twarz, oblicze’	+	+			+	+	+		

loki	+	+					+		
łeb	+	+					+	+	
łepetyna	+	+	+						
łob 'czoło'				+	+				
łopata 'pogardliwie o języku'	+	+					+		
łupa 'duża, gruba warga'		+					+		
łupy 'brzydkie, duże wargi'									+
łych 'czoło'			+						
łypta 'twarz, policzki'	+								
łysina	+	+	+		+	+			
makówka 'pogardliwie bądź rubasznie o głowie'	+	+	+						+
malon//melon 'głowa'	+	+	+						
morda 'twarz ludzka'	+	+		+	+	+	+		
mózg	+	+			+	+	+		
mózgownica 'głowa'	+	+							
mrugówka 'powieka'							+		
niuch 'nos'	+	+	+	+					+
nochal	+	+			+		+		+
nos	+	+		+	+	+	+		
ochłapy 'duże, niekształtne uszy'							+		
ozor	+	+		+			+		
paszczęka 'usta'		+							+
patelica 'potylica'			+	+	+	+	+	+	
pejsy 'długie, zaniedbane włosy'	+	+	+						
podgardle 'podbródek'		+	+				+		
podniebienie	+	+					+		
potelica									+
potylica 'głowa ludzka'		+					+		
puc 'policzek'		+	+						
pucek 'policzek, zwłaszcza dziecka'	+								
pucka 'policzek'	+					+	+		
pućka 'policzek, zwłaszcza dziecka'	+	+							+
puliczek 'policzek'			+						
puza 'rumiana twarz'			+						
radary 'duże, niekształtne uszy'	+	+				+	+		
ryło 'twarz lub usta człowieka; morda'	+	+	+		+				
sagan 'głowa'	+	+							
siwki 'siwe włosy'							+		
skorupa 'głowa', 'kości głowy'		+					+		

słuchy 'uszy ludzkie'							+		
spluwina							+		
szczeny 'zęby'	+						+		
szczęki 'zęby'	+	+							
szczoki 'szczęki, policzki'									+
ślepie 'oko ludzkie'		+	+		+	+	+		
śleza				+					
śloza		+							+
twar 'twarz'				+	+	+			
uszko		+			+	+	+		
warga	+	+		+	+	+	+		
warkocz	+	+			+	+	+		
wąs	+	+	+						
wąsik	+	+							
wieczniki 'rzęsy'				+	+				
wieko 'powieka'				+			+		
włos			+						
woczy 'oczy'				+	+	+			
wołos/wołosy				+	+	+			
wusny 'wargi'				+					
wusy 'wąsy'				+					
załupy 'wargi'	+		+	+					
zabki	+	+		+			+		
zęby	+	+	+		+	+	+		+
ziewaczka 'gęba'	+		+						
Ziewy 'zęby'							+		
zuby				+	+	+			
zuchwa	+	+					+		
żujka 'gęba'	+	+	+						

\*\*\*

Województwo podlaskie – o czym już była mowa wcześniej – nie jest jednolite pod względem językowym. Ścierają się tu ze sobą różne gwary: czysto polskie, polsko-białoruskie, polsko-litewskie, polsko-białorusko-litewskie, białorusko-ukraińskie. Badania przeprowadzone w Białymstoku, okolicach Rajgrodu, Knyszyna, Białowieży, Hajnówki, Bielska Podlaskiego oraz Suwałk, uzupełnione o materiał leksykalny zgromadzony w dziewiętnastowiecznych słownikach gwarowych z Polski północno-wschodniej, dają przybliżony obraz rozmieszczenia/zróźnicowania nazw odnoszących się do głowy i jej części na terenie województwa podlaskiego.

1) Największy zasięg mają nazwy o charakterze ogólnopolskim (*dziąsła, głowa, łysina, krtan, mózg, nos, podniebienie, warga, warkocz, zęby*) bądź takie, które w USJP

rejestrowane są jako *potoczne, żartobliwe* czy *pospolite*, np.: *czaszka, czerep, gały, glaca, kędziory*. Dość szeroko są rozpowszechnione zdrobnienia wnoszące pozytywny element emocjonalny (*brewka, bródka, buzia, główka, kędziorki, ząbki*), także poetyzmy (*jagody, lica, kosa*), a wreszcie wyrazy *zgrubiałe, pogardliwe* i *obraźliwe*, wskazujące negatywny stosunek mówiącego do desygnatu, przy czym nie miały udziału w ujemnym wartościowaniu człowieka mają nazwy zaczerpnięte ze świata roślin, zwierząt i przedmiotów (*gęba, jęzor, kaczan, kartofel, klaki, leb, makówka, morda, nochal, ozor, pysk, radary, ślepie*). Stosunkowo szeroki jest też zasięg kilku wyrazów *stricte* gwarowych, które zostały poświadczane w *Słowniku gwar polskich* z różnych regionów, np.: *śloza, lupy*.

2) Dość wyraziście wyodrębniają się dwie grupy wyrazowe zróżnicowane pod względem terytorialnym:

- *bańka* ‘głowa’, *czaszownik* ‘głowa’, *jadaczka* ‘gęba’, *kędziorki*, *kluczek* ‘haczykowaty nos’, *kluk* ‘haczykowaty nos’, *mózgownica* ‘głowa’, *pejsy* ‘długie, zaniebane włosy’, *puc*, *pucek*, *sagan* ‘głowa’, *załupy* ‘wargi’, *żujka* ‘gęba’ itp. występujące na linii: Białystok – Knyszyn – Rajgród, terenach zamieszkałych niemalże w 100% przez ludność katolicką;

- *abłys’ennie* ‘łysina’, *barada* ‘broda’, *czelka* ‘grzywka’, *dziasnny* ‘dziąsła’, *glazy* ‘oczy’, *guby* ‘wargi’, *golowa* // *holowa* ‘głowa’, *huba* ‘gęba’, *hrywka* ‘grzywka’, *kasa* ‘warkocz, kosa’, *kirajnik* ‘głowa’, *lob* ‘czoło’, *patelica* ‘potylicy’, *śleza*, *twar* ‘twarz’, *wiejeziki* ‘rzęsy’, *wieko* ‘powieka’, *woczy* ‘oczy’, *wusny* ‘wargi’, *wusy* ‘wąsy’, *zuby*, występujące na linii: Białowieża – Hajnówka – Bielsk Podlaski, terenach zamieszkałych głównie przez dwujęzyczną ludność wyznającą prawosławie, a także w Grauzach Starych i Dębniaku, dwóch wsiach Suwalszczyzny o wyrazistych korzeniach litewskich.

3) Ze względu na różnorodność etniczną i religijną Białostocczyzny wzajemne przenikanie się zjawisk językowych daje o sobie znać również w obrębie badanego materiału. Są takie nazwy, które sporadycznie notowane są we wszystkich badanych częściach Podlasia: i w samym Białymstoku, i w okolicach Orli, Bobrówki i Szypliszek, albo Knyszyna i Szypliszek, np. *hak* ‘haczykowaty nos’, *księżyc* ‘łysina’, *kudły*, *niuch* ‘nos’, *pucek*, *pucka*, *szczeny*, *załupy*. Oczywiście proces mieszania systemów językowych nie przebiega w równomierny sposób w całym województwie. Najpoważniejsze różnice zachodzą na terenach zamieszkałych przez ludność bilingwalną. Mieszkańcy wielu wsi na pograniczu polsko-ruskim i polsko-litewskim, na co dzień rozmawiają po białorusku lub po ukraińsku, albo z kolei po litewsku, a po polsku tylko i wyłącznie z obcymi<sup>10</sup>. Stąd np. w materiałach z Orli i wsi Bobrówka obok zjawisk o charakterze ogólnym znajdziemy formy, które nigdzie indziej nie

<sup>10</sup> Jak podaje Elżbieta Smułkowa: „Z najbardziej klasycznym przypadkiem bilingwizmu dyglosyjnego spotykamy się na przykład na polsko-białoruskim pograniczu językowym na terenie Polski, w tych wsiach, w których na co dzień mówi się „po prostu”, czyli jedną z gwar białoruskich. Od kilku już bowiem pokoleń utworzył się tam taki uzus, że gwara obsługuje sferę życia prywatnego, rodzinno-sąsiedzkiego, zaś do kontaktów zewnętrznych obcom przybyszem lub osobami stojącymi wyżej w hierarchii społecznej (np.: nauczyciel, lekarz, urzędnik) używa się języka polskiego. Ludność jest więc dwujęzyczna, a funkcje obu języków – wyraźnie zwyczajowo i społecznie rozgraniczone. Jest to więc bilingwizm z dyglosją” (Smułkowa 2002: 416).

występują, np. akanie (*abłys'ennie, kasa*), odnosowanie nosówek (*dziasny* 'dząśła', *huba* 'gęba', *jazyk* 'język', *wusy, zuby*), pełnogłos (*barada, gołowa, wołos*), labializacja *o* (*woczy*), rozróżnianie  $\gamma$ dzwięcznego i  $\chi$  bezdzwięcznego, a w konsekwencji wymawianie  $\gamma$  zamiast *g* (*hołowa, hołto, hrywka, huba*), wymowę polskiego *rz* jako miękkiego *r* (*twar*'), leksykalne wpływy wschodniosłowiańskie (*głazy* 'oczy', *kirajnik* 'głowa', *wiejcziki* 'rzęsy', *wieko* 'powieka').

4) Niektóre nazwy mają tylko pojedyncze zaświadczenia, np. w gminie Szypliszki zanotowano nieznane gdzie indziej: *barachło* 'ślina', *blacha* 'łysina', *mrugówka* 'powieka', *siwki* 'siwe włosy', *spluwina* 'ślina', *ziewy* 'zęby'; w Białowieży: *kirajnik* 'głowa', *wiejcziki* 'rzęsy'; w gwarze knyszyńskiej: *garło, łych* 'czoło', *puza, puliczek*; tylko w XIX wieku: *gryzacz* 'zęb', *kluka* 'potężny nos', *łupy* 'potężne wargi', *potelica, szczoki* 'szczęki, policzki'; tylko w Białymstoku: *łupa*. Trudno jednak przesądzać o statusie tych nazw. Być może nie zostały one jedynie zarejestrowane przez eksploratorów na pozostałym obszarze, choć nie można wykluczyć, że w jednostkowych sytuacjach możemy mieć do czynienia z indywidualizmami, znanymi jedynie informatorom. I choćby te wątpliwości przekonują, że badanie gwar nadal jest konieczne, gdyż wciąż może przynosić interesujące i ważne rozstrzygnięcia.

## Bibliografia

Sajewicz M., 1999, *Przezviska mieszkańców kilku wsi z białorusko-ukraińskiego pogranicza językowego na Białostocczyźnie* [w:] *Przezviska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. II, pod. red. Warchoła S., Lublin.

Wiśniewski J., 1964, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku*, „Acta Baltico-Slavica” I, 1964, s. 115-135.

Wiśniewski J., 1980, *Zarys osadnictwa na Białostocczyźnie* [w:] *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, t.1, Wrocław, s. 14-30.

Wiśniewski J., 1977, *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica” XI, 1977.

Sokółska U., 2009, „Daj busi dla babci”, czyli o polszczyźnie mieszkańców Białostocczyzny, [w:] *Polszczyzna mówiona ogólna i regionalna*, „Biblioteka LingVariów”, t. 5, pod red. Dunaja B. i Raka M., Kraków, s. 99-108;

Smułkowa E., 2002, *Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglosja, czy coś innego?*, [w:] *Białoruś i Pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa.

## Names of the head and its parts in local dialects of Podlasie region

### Summary

The article discusses a narrow section of lexical developments, confined to the names of the head and in parts in several areas of Podlaskie Voivodship. A research conducted in Białystok and the environs of Rajgród, Knyszyn, Białowieża Forest, Hajnówka, Bielsk Podlaski and Suwałki was complemented with a lexical material found in 19<sup>th</sup> century glossaries of north-eastern Polish dialects (around Drohiczyn and Augustów).